

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОБУЖЖЯ КОРЕСПОНДЕНТАМИ «ВІДОМОСТЕЙ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОМІСІЇ» (1901-1918 рр.)

Дана стаття присвячена значущій для розвитку вітчизняної науки про старожитності у другій половині XIX – початку XX ст., видавничій діяльності Археологічної Комісії (АК), а також історіографічному огляду матеріалів стосовно археологічних пам'яток Нижнього Побужжя, опублікованих на сторінках «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» з 1901 до 1918 р. Подібний аналіз зроблено вперше і, так само, вперше впорядковано коротку наукову характеристику археологічних робіт, проведених на території краю на початку XX ст. дописувачами видання.

Ключові слова: археологічні дослідження, Археологічна Комісія, історіографія, археологічні пам'ятки, Нижнє Побужжя.

Данная статья посвящена значимой для развития отечественной науки о древностях во второй половине XIX – начала XX ст., издательской деятельности Археологической Комиссии (АК), а также историографическому обзору материалов, относящихся археологических памятников Нижнего Побужья, опубликованных на страницах «Ведомостей Императорской Археологической Комиссии» с 1901 по 1918 гг. Подобный анализ сделан впервые и, так же, впервые упорядочено короткую научную характеристику археологических работ, проведенных на территории края в начале XX ст. корреспондентами издания.

Ключевые слова: археологические исследования, Археологическая Комиссия, историография, археологические памятники, Нижнее Побужье.

This article is dedicated to successful publishing activities of Archaeological Commission (AC), which was so meaningful for the development of native science of antiquities in the second half of the nineteenth – early twentieth century. Especially, this article is dedicated to review of historiographical materials, which were basics on archaeological findings on the Lower Pobuzhya. These materials were publishing in the «Nil Imperial Archaeological Commission» from 1901 to 1918. The similar analysis of these materials was done for the first time.

Key words: archaeological studies, Archaeological Commission, historiography, archaeological findings, Lower Pobuzhya

У середині XIX ст. в Російській Імперії з'явилася нагальна потреба в появі та роботі нової державної археологічної установи, котра б узяла на себе координацію археологічних досліджень в країні, і таку роль виконала заснована у 1859 році Імператорська Археологічна Комісія (ІАК).

Епістолярній спадщині АК присвячена значна кількість публікацій дореволюційного та новітнього періоду в історії Росії [1]. Прогалини щодо вивчення величезного доробку дописувачів ІАК спостерігались у період засилля в науці радянської ідеології. З початком перебудови та поступової зміни політичного ладу у 80-х роках до 125-річного ювілею АК на сторінках «Радянської археології» з'явилась невелика

за обсягом, але вкрай інформативна стаття К. М. Пескарьова та С. А. Рябініна, яка відновила інтерес російських історіографів до проблеми першої державної археологічної установи. Останнім часом у Росії вийшла серія публікацій, котрі глибоко і різнобічно висвітлюють дане питання [2].

У 2009 р. в Росії вийшла ґрунтовна збірка наукових праць Дмитра Буланіна «Імператорська археологічна комісія. 1859-1917» на 1400 сторінок, котра присвячена історії АК та її ролі в становленні російської археології у XIX – початку XX ст. В книзі вперше систематично викладена та охарактеризована різнобічна діяльність ІАК, подані біографії членів та співробітників Комісії, опублікований довідковий

матеріал з її дослідницької діяльності. Того ж року в ПМК РАН вийшла колективна монографія, котра являє собою комплексне історіографічне дослідження, присвячене цьому найважливішому археологічному органу дореволюційної Росії. У всіх указаних роботах діяльність АК як наукова, так і епістолярна оцінюється високо і лише в небагатьох статтях піддаються сумніву деякі аспекти її діяльності [3].

Більшість авторів, котрі обстоюють таку точку зору, належать до української історичної науки [4], здобутки якої на цій ниві, на жаль, на сьогодні ще незначні. В українській історіографії немає жодної монографії, присвяченій даній проблематиці, зустрічаються лише поодинокі, тематичні публікації авторів, які працюють над окремими регіональними здобутками АК у Північному Причорномор'ї [5]. Отже, метою даної наукової статті є прагнення автора приділити окрему увагу діяльності ІАК на території Нижнього Побужжя, вміщеної на сторінках «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» – істотного джерела з історії археологічних досліджень краю, адже дана тема ще не ставала об'єктом спеціальних досліджень науковців ані в Україні, ані поза її межами.

Широкого поширення в історіографії набула думка про те, що АК від початку свого існування виконувала функції загальнодержавного координуючого органу та контролюючого центру вітчизняної археології. Між тим історію АК можна доволі чітко розділити на два періоди, умовною межею між якими є середина 1880-х років [6]. 24 листопада 1856 р. від Олександра II поступило розпорядження міністру Імператорського двору графу О. В. Адлербергу: «Завідування археологічними розшуками, котрі поступили нині до загального складу Міністерства Імператорського двору, покладаємо на члена Державної Ради генерал-ад'ютанта, генерала від кавалерії графа С. Г. Строганова, під віданням Вашим. Ви не полишите учинити відповідні до цього розпорядження» [7]. Таким чином, 2 лютого 1859 р. у Санкт-Петербурзі на базі Комісії для дослідження старожитностей виникла та розпочала свою активну наукову діяльність Імператорська Археологічна Комісія, першим головою котрої став граф С. Г. Строганов (1859-1882 рр.), другим – О. О. Васильчиков (1882-1886 рр.), а з 1886 року цю посаду обійняв граф О. О. Бобринський. Згідно зі статутом, Археологічна Комісія займалася розшуками історичних старожитностей, античних, скіфських і т. ін. на території Російської імперії.

Головним напрямком діяльності Археологічної комісії стало продовження систематичних розкопок по берегах Чорного моря та Дніпра й науковий опис знайдених предметів, «розшук предметів старовини, переважно тих, що відносились до вітчизняної історії та життя народів, котрі колись населяли простори, ті що нині обіймає Росія; зібрання відомостей про пам'ятки старовини, такі що знаходяться у державі та наукова оцінка відкритих старожитностей» [8].

Найбільш вдалою та значущою для подальшого розвитку вітчизняної науки була видавнича діяльність Археологічної Комісії. Головним друкованим органом стали «Звіти». За 1859-1915 рр. вийшло 46 томів.

Також комісія випустила 22 атласи до «Звітів», альбом малюнків та вказівники за 1882-1898 рр., 37 томів «Матеріалів з археології Росії» (1866-1918 рр.), 66 випусків «Відомостей Археологічної комісії» (1-й том у 1886 р., потім у 1901-1918 рр.) та 9 окремих видань, присвячених питанням вітчизняної археології. Саме матеріалам, присвяченим старожитностям Нижнього Побужжя, вміщених у «Відомостях Археологічної комісії» і присвячена дана стаття.

Для «вміщення дрібних статей чи приміток стосовно приватних археологічних питань чи описів окремих пам'яток» [9] АК зорганізувала новий друкований орган. У ньому вміщувались матеріали, поділені за наступними групами: звіти про археологічні дослідження та розкопки, здійснені за дорученням та на кошти Комісії; наукові огляди окремих груп археологічних пам'яток та цілих культур; описи могильних інвентарів, скарбів та окремих знахідок, котрі потрапляли до відання Комісії; відомості про старовинні пам'ятки архітектури, котрі існували по різних місцях Імперії та питання про їх реставрацію; архівні матеріали комісії; керівничі статті з різних археологічних питань, як наприклад, про заходи розкопок та досліджень; питання про охорону пам'яток старовини в Росії та за кордоном [10]. Окрім цього, «Відомості» можна частково вважати і історіографічним виданням. Так, наприклад, у 2-му випуску за 1902 рік уміщено некролог, присвячений видатному вченому, сходознавцю барону В. Г. Тізенгаузену, в якому, окрім біографічних даних, була вміщена повна бібліографія його праць та аналіз творчого спадку [11], список видань Імператорської Археологічної Комісії [12] і т. ін. Додатки до випусків 2, 3, 5, 6, 9, 10, 14, 16, 18, 19, 21, 22, 26, 27, 31, 32, 34, 37, 39, 44, 46, 48, 50, 52, 56-59, 63, 64, 66 містять у собі розділи щодо археологічної діяльності наукових товариств, зокрема ІАК, музеїв, архівів, виставок, розкопок, пам'яток старовини, скарбів та знахідок, а також бібліографічний огляд нових книг та статей історико-археологічного змісту за поточний період.

Значна кількість матеріалів, друкованих у «Відомостях» стосовно старожитностей Нижнього Побужжя, була присвячена пам'яткам античності і опублікована відомим археологом, дослідником Ольвії Б. В. Фармаковським. Безсумнівний науковий авторитет ученого зробив їх надзвичайно важливими джерелами для історіографії, археології краю. У статті Б. В. Фармаковського «Уламок глиняної чаші, прикрашений рельєфом з Ольвії» вміщено відомості про пам'ятку стародавньої торевтики. Даний уламок був знайдений науковцем улітку 1901 року на розкопках попелища Ольвії, поблизу дерев'яного склепу, відомого сьогодні, як склеп Еврисивія й Арети. Автор провів ретельний огляд та науковий аналіз знайденого артефакту на підставі чого дійшов висновку, що уламок являв собою частину круглої чашки. Б. В. Фармаковський зробив ґрунтовний опис та замальовки рельєфів, котрі містились на уламку, для наочності малюнки були надруковані тут же у статті. Також автор наголошував, що подібні рельєфи вже не раз зустрічалися під час розкопок в Ольвії і

були публіковані різними авторами, такими, як В. В. Латишев у 1901 році, Боннер Жарбюшер у 1891 та 1895 рр. і траплялися в інших давньогрецьких поселеннях Північного Причорномор'я.

Б. В. Фармаковський, спираючись на аналіз стилю та техніки, в якому був виконаний рельєф, встановлює, наводячи вагомі аргументи, орієнтовне його датування, яке, на думку вченого, припадає на II ст. до Р. Х. Також на підставі зроблених досліджень він робить висновки про зв'язки стародавньої Ольвії з Малою Азією та Пергамом. Стаття виконана на високому науковому рівні та є яскравим прикладом переходу від аматорських археологічних досліджень XIX ст. до висококваліфікованих робіт XX ст. [13].

У нарисі «Склеп Еврисивія й Арети в Ольвії», друкованому в 3-му випуску «Відомостей» за 1902 рік, Б. В. Фармаковський, у притаманній йому манері, робить аналіз мармурової стільниці, знайденої в склепі Еврисивія та Арети в Ольвії, що зберігалась у музеї Одеського товариства історії та старожитностей, придбаної та вперше опублікованої Е. Р. фон Штерном, а згодом В. В. Латишевим. Стільниця стала відомою та цікавою для дослідників ольвійських старожитностей, насамперед, своїм написом: «Еврисивій Каллісонов та Арета Попієва цей пам'ятник створили собі при житті», що стала поштовхом для вивчення розкішного склепу. При розкопках в Ольвії у 1901 році Б. В. Фармаковський, уже ознайомлений з «трапезою», поставив собі на меті з'ясувати місце, де було знайдено пам'ятку. В селі Парутино вчений з'ясував, що стільниця була ще 1899 року вирита місцевими селянами з кургану, який знаходився у самому кінці села Парутино та продана очаківському єврею Гохману. Розпочавши повні розкопки кургану, Б. В. Фармаковський опинився перед відкриттям пам'ятки надзвичайної архітектурної та археологічної важливості. Розкопки кургану, під яким знаходився склеп, велися з 14 серпня до 4 вересня 1901 року. Докладний звіт археолога про дослідження кургану міститься на 20 сторінках і є важливим джерелом для історіографічного дослідження археологічних пам'яток Нижнього Побужжя [14].

Випуск 8-й за 1903 р. повністю присвячено розкопкам ольвійського некрополя, проведеним Б. В. Фармаковським у 1901 році. Сюди увійшло 6 таблиць, 83 малюнки знахідок, щоденники розкопок та перелік предметів, знайдених під час розкопок, а також випадково придбаних. У випуску вміщено відомості про дослідження на землях парутинських селян у 1894, 1896 та 1900 роках та докладний план розкопок 1901 року, всі вони свідчать про високий науковий та методичний рівень вивчення ольвійських пам'яток, їх ґрунтовний аналіз [15].

Випуск 13-й за 1905 рік має назву «Розкопки в Ольвії у 1902-1903 роках», автором його є Б. В. Фармаковський. Тут опубліковано текст угоди імператорської археологічної комісії з графом О. О. Мусінім-Пушкінім, відносно проведення розкопок на його землях, визначення загальних завдань робіт та їх найголовніші результати. Є також звіт про розкопки кургану на березі ріки Південний Буг, відомості про його положення, розміри, історію, версії значення кургану, деякі загальні висновки щодо методики ведення розкопок курганів.

Значної уваги було приділено курганному склепу, техніці його розбудови, збереженості, положенню всередині кургану, визначенню епохи спорудження, грабіжницьким та науковим розкопкам і т. ін. При складанні звітів Б. В. Фармаковський зазначає використання методики зняття шарів та докладно фіксує їх кількість, що демонструє вже високий рівень ведення розкопок у цей період.

Учений визначає збереженість розкопаних ним решток будівель, їх здатність до реставрації. Окрім кургану, будівель, мурів, житлових приміщень, Б. В. Фармаковський продовжує займатися розкопками некрополя, він подає загальну характеристику могил, знайдених у 1902-1903 роках. Науковцем проводиться ретельна фіксація предметів старовини, знайдених під час розкопок та їх наступна класифікація та публікація [16]. Розкопки 1902-1903 років мали величезне наукове значення в історії археологічного вивчення стародавньої Ольвії, не меншого значення мають публікації Б. В. Фармаковського на сторінках «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» для історіографічних досліджень.

У наступних випусках зустрічаємо низку статей ученого, присвячених ольвійським старожитностям, зокрема: «Пам'ятки античної культури, знайдені в Росії. III. Ольвійська репліка Афіни-Діви Фідія» (1905 р.); «Ще про ольвійську статуетку Афіни (з 1 мал.)» [17] та ін.

Споріднену групу статей, присвячених античним пам'яткам, становлять наукові доробки іншого відомого дослідника старожитностей Північного Причорномор'я С. Р. фон Штерна. До таких відносяться «Ваза з рельєфними прикрасами з Ольвії» (1902), «До питання про античний посуд зі штемпелем КІРВЕІ» (1902) [18], які виконані на належному науковому рівні, хоча першість в археологічному вивченні Ольвії серед дописувачів «Відомостей» усе ж таки належить Б. В. Фармаковському.

Окрім Б. В. Фармаковського та Е. Р. фон Штерна, значний масив публікацій стосовно епіграфічних пам'яток античного періоду, знайдених у Північному Причорномор'ї належить В. В. Латишеву. Цікавою є стаття вченого «Епіграфічна новина з Південної Росії (знахідки 1901-1903 років)», перша частина якої, присвячена ольвійським написам, надрукована у 10-му випуску «Відомостей» за 1904 рік. Вона яскраво демонструє резонанс та значний інтерес у науковому співтоваристві Росії та інших країн, котрий справили археологічні відкриття, зроблені Б. В. Фармаковським у перші роки XX ст. в Ольвії [19].

Наступна з серії статей В. В. Латишева «Епіграфічна новина з Південної Росії (знахідки 1903-1905 років)», яка вийшла в 1905 році, також частково була присвячена ольвійським пам'яткам матеріальної культури [20]. Продовженням серії стали публікації: «Епіграфічна новина з Південної Росії (знахідки 1905 року)» (1906), «Епіграфічна новина з Південної Росії (з 12 знімками)» (1907), «Доповнення та виправлення до виданих надписів Південної Росії» (1907), «Епіграфічна новина з Південної Росії. Знахідки 1907 року (з 35 мал.)» (1908) і т. ін.

Існує ще низка статей, опублікованих у «Відомостях» та присвячених ольвійським пам'яткам матеріальної культури, як-то вміщена у 27-му випуску

ку за 1908 рік стаття Г. М. Херста, перекладена В. В. Латишевим стала цілковито повним зібранням літературних, епіграфічних та нумізматичних відомостей про релігійне життя ольвіополітів, котрі до початку ХХ ст. не були відомі російськомовному науковому товариству [21].

Дані про кургани Херсонської губернії, зокрема міста Миколаєва, знаходимо в статті О. О. Спіцина «Відомості про городища та кургани» з передмовою автора. Тут описуються 7 курганів у передмісті м. Воскресенська та 5 у передмісті Калинівки, 3 кургани в межах самого міста Миколаєва, 10 курганів біля хуторів Водопій, Аверіна та Малково, 8 курганів біля передмістя Богоявленського і т. ін. Автор подає докладний перелік відомих йому курганів та інформацію про їх дослідженість [22].

Таким є короткий історіографічний огляд основних напрямків дослідницької роботи, проведеної дописувачами «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» з 1901 до 1918 р. на території Нижнього Побужжя. Звичайно, що обсягів лише однієї статті замало для повного висвітлення даної теми, проте автор публікації намагався подати аналіз найбільш вагомих та важливіших аспектів наукових досліджень території краю на початку ХХ ст. Значення епістолярних доробків кореспондентів «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» в історії археологічного вивчення Нижнього Побужжя неможливо переоцінити. Ними були, чи не вперше, проведені та опубліковані наукові дослідження археологічних цінностей краю, рівень ведення розкопок, фіксації та класифікації знахідок став значно вищим, у порівнянні із роботами, котрі мали місце на тій самій території ще наприкінці попереднього ХІХ ст., що свідчить про остаточний перехід до наступного, якісно нового періоду розвитку вітчизняної археологічної науки.

логічної Комісії» з 1901 до 1918 р. на території Нижнього Побужжя. Звичайно, що обсягів лише однієї статті замало для повного висвітлення даної теми, проте автор публікації намагався подати аналіз найбільш вагомих та важливіших аспектів наукових досліджень території краю на початку ХХ ст. Значення епістолярних доробків кореспондентів «Відомостей Імператорської Археологічної Комісії» в історії археологічного вивчення Нижнього Побужжя неможливо переоцінити. Ними були, чи не вперше, проведені та опубліковані наукові дослідження археологічних цінностей краю, рівень ведення розкопок, фіксації та класифікації знахідок став значно вищим, у порівнянні із роботами, котрі мали місце на тій самій території ще наприкінці попереднього ХІХ ст., що свідчить про остаточний перехід до наступного, якісно нового періоду розвитку вітчизняної археологічної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миронов А. Первые годы деятельности Императорской Археологической Комиссии 1859-1860 гг. / А. Миронов // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – № 4. – С. 240–249; Миронов А. Первые годы деятельности Императорской Археологической Комиссии 1861-1862 гг. / А. Миронов // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – № 8. – С. 231–233; Яковлев П. С. Императорская Археологическая комиссия / П. С. Яковлев // Вестник археологии и истории. – СПб., 1888. – Вып. 7. – С. 20–22; Вельмин С. Археологические изыскания Императорской Археологической Комиссии в 1907 и 1909 гг. на территории древнего Киева / С. Вельмин // Военно-исторический вестник. – К., 1910. – № 7/8. – С. 121–153; Фармаковский Б. В. К истории учреждения Российской академии материальной культуры / Б. В. Фармаковский. – СПб., 1921. – С. 1.; Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700-1971 гг. / Г. С. Лебедев. – СПб., 1992. – С. 88–94.
2. Щетенко А. Я. Археологические коллекции: проблемы пополнения и сохранения // Наука и техника: вопросы истории и теории / А. Я. Щетенко. – СПб., 2002. – С. 44; Медведь А. Н. Высочайшее повеление 1889 г. и взаимоотношения научных обществ во второй половине ХІХ в. / А. Н. Медведь // Восточноевропейский археологический журнал. – 2002. – 2(15) март-апрель. – С. 42–45; Тихонов Л. И. Императорская Археологическая Комиссия: структура и кадровый состав / Л. И. Тихонов // Российская археология. – Москва, 2009. – № 4. – С. 5–17; Щенков А. С. Реставрация и охрана памятников архитектуры в деятельности Императорской Археологической Комиссии / А. С. Щенков // Российская археология. – Москва, 2009. – № 4. – С. 18–24; Хартанович М. Ф. Императорская Археологическая комиссия. ХІХ век / М. Ф. Хартанович // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция 2004 г. – М.: Диполь-Т, 2004. – С. 699–701.
3. Медведь А. Н. Указ. соч. – С. 42–45.
4. Баукова А. Ю. Науково-дослідна діяльність Керченського історико-археологічного музею: (1922-1988 рр.): археологічний аспект : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : 07.00.04 / Баукова Анастасія Юрївна ; Національна академія наук України, Інститут археології. – 2008. – С. 15.
5. Ласінська М. Ю. Вивчення старожитностей Миколаївщини кореспондентами видань Археологічної комісії / М. Ю. Ласінська // Гуманітарно-економічні дослідження. – Миколаїв ; Одеса : ТОВ Від, 2007. – Т. ІV. – С. 226–230.
6. Тихонов Л. И. Императорская Археологическая Комиссия (1859-1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / И. Л. Тихонов (в соавторстве М. В. Медведевой, Л. М. Всевиновым А. Е. Мусиным) ; [науч. ред.-сост. А. Е. Мусин ; под общей ред. Е. Н. Носова]. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2009. – Гл. I. – С. 244.
7. РДІА. – Ф. 472. – Оп. 14. – Спр. 1974. – Арк. 2.
8. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – СПб., 1861. – Собр. II. – Стлб. 70.
9. Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1901. – Выпуск 1. – С. 1.
10. Там само. – С. 2.
11. Барон В. Г. Тизенгаузен. Некролог (с портретом) // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 2. – С. 112–126.
12. Издания Императорской Археологической Комиссии // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 4. – С. 143–144.
13. Фармаковский Б. В. Обломок глиняной чаши, украшенной рельефом, из Ольвии (с 3 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 2. – С. 73–80.
14. Фармаковский Б. В. Склеп Эврисивия и Ареты в Ольвии (с 7 табл. и 6 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 3. – С. 1–20.
15. Фармаковский Б. В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 году (с 6 табл. и 83 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1903. – Выпуск 8. – С. 1–70.
16. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902-1903 годах (с 12 табл. и 165 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1905. – Выпуск 13. – 306 с.
17. Фармаковский Б. В. Памятники античной культуры, найденные в России. III. Ольвийская реплика Афины-Девы Фидия / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1905. – Выпуск 14. – С. 69–93; Фармаковский Б. В. Еще об ольвийской статуэтке Афины (с 1 рис.) / Б. В. Фармаковский // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1905. – Выпуск 17. – С. 109–114.
18. Штерн Э. Р. Ваза с рельефными украшениями из Ольвии / Э. Р. Штерн // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 3. – С. 93–113; В. Л. К вопросу об античной посуде со штемпелем КІРВЕІ // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1902. – Выпуск 4. – С. 141–142.
19. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901-1903 годов) / В. В. Латышев // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1904. – Выпуск 10. – С. 1–91.

20. Латышев В. В. Эпиграфические новости из Южной России (с 18 снимками) / В. В. Латышев // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1905. – Выпуск 14. – С. 94–137.
21. Hirst G. M. Ольвийские культы / G. M. Hirst ; [перевод с английского В. В. Латышева] // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1908. – Выпуск 27. – С. 75–144.
22. Сведения о городищах и курганах. С предисловием А. А. Спицына // Известия Императорской Археологической Комиссии. – СПб., 1903. – Выпуск 5. – С. 91–92.

Рецензенти: д.і.н., професор В. П. Шкварець;
к.і.н., доцент О. А. Тригуб.

© Ласінська М. Ю., 2011

Надійшла до редколегії 24.11.2010 р.